

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

**МАРТИНЧУК СВІТЛАНА ВІКТОРІВНА**

УДК 94(477.82)"175/191":338

**ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ  
XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ**  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата історичних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

**Науковий керівник:** кандидат історичних наук, доцент  
**Карліна Оксана Миколаївна,**  
Східноєвропейський національний  
університет імені Лесі Українки,  
завідувач кафедри всесвітньої історії.

**Офіційні опоненти:** доктор історичних наук, професор  
**Шандра Валентина Степанівна,**  
Інститут історії України НАН України,  
старший науковий співробітник відділу  
історії України XIX – початку XX ст.;

кандидат історичних наук, доцент  
**Прищепа Олена Петрівна,**  
Рівненський державний гуманітарний університет,  
доцент кафедри історії України.

Захист відбудеться «1» липня 2016 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.03 у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Шопена, 24, ауд. 106.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30 а.

Автореферат розісланий « 30 » травня 2016 р.

Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради



В. В. Надольська

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** Дослідження промислового розвитку регіонів України у різні історичні проміжки часу залишається актуальним напрямом у сучасній вітчизняній історичній науці, позаяк без цього неможливо відтворити цілісну картину еволюції господарства держави. Для цього необхідно прослідкувати трансформаційні процеси у соціально-економічній сфері краю в умовах державної приналежності Правобережної України до Російської імперії упродовж так званого „довгого” XIX століття, тобто від часу приєднання краю до царської Росії наприкінці XVIII ст. до початку Першої світової війни. Дослідження міських економічних практик Волинської губернії, які поєднували у собі елементи західноєвропейських господарсько-правових норм та законодавства і економічних структур, характерних для Російської імперії, дає можливість простежити еволюцію прикордоння, його здатність пристосуватися до нових умов та витворити синтетичну, максимально адаптовану до цих змінених умов модель економічного розвитку.

Розвиток промисловості на українських землях в XIX – на початку XX ст. мав виразну регіональну специфіку, зумовлену складним переплітанням аграрних і соціальних процесів, внаслідок чого тривалий час існували підприємства з широким використанням ручної праці. Недостатній рівень вивчення цієї проблеми актуалізує тему дослідження. Серед наукових студій, присвячених історії Волині, немає ґрунтовних робіт, в яких би предметом вивчення був промисловий розвиток краю в XIX ст.

Звернення до теми має практичне значення з огляду на сьогоденні реалії в українській економіці, що будується на ринкових засадах. Виразно виникають асоціації при порівнянні минулих і нинішніх процесів у господарстві України. Саме тому корисним буде вивчення позитивного досвіду організації господарств підприємницького типу, характеру інвестицій та їх вплив на становлення конкурентного виробництва, особистої ініціативи промисловців, їхньої здатності реагувати на виклики часу і нові умови виробничої діяльності, впровадження в практику тогочасного підприємництва ідей соціального партнерства.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Робота є складовою частиною держбюджетної теми «Західне Полісся: історія і культура» (номер державної реєстрації 01031U000656). Написання дисертації здійснювалося в межах програм історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки з вивчення регіональної історії України; наукової теми кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Соціально-економічні та політичні проблеми європейської історії», затвердженої протоколом № 5 від 13 листопада 2014 р.

**Мета дослідження** у комплексному вивченні промислового розвитку Волинської губернії, починаючи від цехового ремесла наприкінці XVIII ст. і до становлення фабрично-заводського виробництва на початку XX ст.

Поставлена мета обумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

– з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;

- показати вплив природно-географічного положення губернії на галузеву структуру її господарства;
- дати соціально-економічну характеристику краю;
- проаналізувати нормативно-правові акти, на підставі яких держава регулювала розвиток промисловості;
- дослідити виробництво, базоване на ручній праці: цехове ремесло, кустарні промисли, мануфактури;
- прослідкувати становлення фабрично-заводської промисловості;
- розкрити динаміку промислового виробництва у пореформений період, його галузеву структуру;
- виокремити соціальні наслідки розвитку фабрично-заводської промисловості.

*Об'єктом* дисертаційної роботи є економічний розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.

*Предмет* дослідження – промислове виробництво регіону у зазначених хронологічних межах.

*Хронологічні межі дослідження* охоплюють період кінця XVIII – початку XX століття. Нижній хронологічний рубіж дисертаційної роботи розпочинається від часу створення Волинської губернії у складі Російської імперії після другого і третього поділів Речі Посполитої. Вибір верхньої межі обумовлений початком Першої світової війни, яка спричинила появу нових економічних реалій на Волині.

*Територіальні рамки дисертації* визначені адміністративними межами Волинської губернії, до складу якої упродовж кінця XVIII – початку XIX ст. входило дванадцять повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський. До уваги взято той факт, що в 1844 р. Бердичів і декілька навколишніх сіл було передано до Київської губернії.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає в наступному:

*Уперше:*

- як окремих об'єкт вивчення проаналізовано цехове ремесло, кустарні промисли, мануфактури, фабрично-заводську промисловість Волинської губернії зазначеного періоду;
- виокремлено особливості їхнього утворення, функціонування і розвитку;
- досліджено процес формування нових соціальних груп – промисловців та робітників;
- проаналізовано особливості модернізаційних процесів в економіці краю у порівнянні з іншими регіонами Правобережної України.

*Уточнено:*

- функції цехів та їхні різновиди;
- статистичні дані щодо кількості цехів та мануфактур у містах та містечках Волинської губернії;
- географічну локалізацію промислового виробництва.

*Набули подальшого розвитку питання:*

- взаємодії міських економічних практик із аграрною округою;
- розвитку ринкових відносин у регіоні;
- впливу правового поля на динаміку економічних процесів;
- утворення і діяльності акціонерних товариств.

**Практичне значення дослідження.** Висновки та фактичний матеріал доповнюють теоретичний доробок із регіональної історії України. Викладений у дисертації матеріал може бути використаний при написанні узагальнювальних праць з історії України ХІХ ст., навчальних посібників, при розробці навчально-методичних комплексів з історії України для вищих навчальних закладів, а також у дослідницькій, викладацькій та краєзнавчій роботі.

**Апробація результатів дисертації** здійснена шляхом її обговорення на засіданнях кафедр всесвітньої історії і нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у 2012–2016 рр. Проблеми, що їх порушені у дисертації, знайшли відображення в доповідях під час проведення V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9–10 листопада 2012 р.); V Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 9–10 грудня 2015 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 25–26 грудня 2015 р.); ІХ Міжнародної конференції «Розвиток науки в ХХІ ст.» (м. Харків, 30 грудня 2015 р.); ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 12–13 лютого 2016 р.); звітних науково-практичних конференціях у рамках Фестивалів науки на історичному факультеті Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, травень 2012–2016 рр.).

**Публікації.** Основні положення дисертації відображені в 10 публікаціях, у тому числі шести статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, чотирьох – в інших наукових виданнях та публікаціях матеріалів наукових конференцій.

**Структура і обсяг роботи.** Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (524 позиції), додатків у вигляді таблиць. Повний обсяг дисертації становить 289 сторінок, основного тексту – 181 сторінку.

## **ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ**

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, висвітлено зв'язок роботи з науковими темами, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження; окреслено хронологічні та територіальні межі, сформульовано наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення; відображено відомості про апробацію, структуру та обсяг роботи.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** проаналізовано рівень та напрями вивчення теми, охарактеризовано повноту її джерельного забезпечення, окреслено методологічний інструментарій.

**Підрозділ 1.1** «*Стан наукової розробки проблеми*» містить розгляд наукового доробку українських та зарубіжних дослідників у вивченні розвитку промисловості на українських землях у складі Російської імперії та Волинській губернії зокрема. Оскільки обрана тема вимагала міждисциплінарного підходу, то потрібно було звернутись до праць з міської історії, з історії держави і права, економічної історії, тому при аналізі історіографічних робіт використано тематично-хронологічний критерій їх поділу.

До першої групи належать роботи, спеціально присвячені вивченню цехів та розгортанню машинного виробництва на Правобережній Україні. Одним з відомих дослідників ремісничого виробництва наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. був П. Клименко, який висвітлив систему учнівства у ткацьких та кравецьких цехах. Еволюцію мануфактурного виробництва розробляв О. Оглоблин. Він вважав, що урядова ініціатива була визначальною при створенні мануфактур. Проте ці виробничі структури, на думку автора, не були тривалими, позаяк не змогли достатньо адаптуватися до місцевого торгово-економічного простору. О. Нестеренко простежив як історію промисловості України, так і окремих її галузей, зокрема, цукрової, суконної, залізничної. Промисловий переворот на українських землях як соціально-економічне явище, розгортання товарного виробництва, розвиток мануфактур, матеріальне забезпечення фабрично-заводських робітників досліджували О. Несторенко, І. Гуржій, Т. Дерев'янкін та Л. Мельник.

Історію підприємництва в Україні у XIX ст. знаходимо у розвідках Т. Лазанської. Її наукові пошуки спрямовані на дослідження соціального походження промислової буржуазії, розвитку основних галузей промисловості та торгівлі, становлення кредитно-банківської системи. За свідченням автора, наявність стартового капіталу дозволила успішно займатися виробничим підприємництвом землевласникам і купцям.

У роботах О. Реєнта розкрито господарський потенціал України пореформеної доби, становище робітників та їх відносини з підприємцями, створення перших професій організацій. Форми й основні напрями купецького підприємництва з'ясовано у роботі О. Доніка. Історичний аналіз складових елементів капіталістичного ринку України зробив О. Пиріг. Роль залізничного транспорту у формуванні українського ринку простежив С. Богатчук. Дослідженню соціальних і національних аспектів формування і діяльності торговельної буржуазії в Україні присвячені роботи Б. Кругляка. Автор також позначив напрями утвердження в практику тогочасного підприємництва ідей соціального партнерства. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України в першій половині XIX ст. розкрито в кількох студіях О. Гордуновського. Індустріалізацію та соціальну комунікацію на півдні Російської імперії вивчав Р. Лінднер. Вивченню фабрично-заводської промисловості та цехового ремесла на матеріалах Подільської губернії присвячені публікації А. Задорожнюка. Розвиток окремих галузей промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні став темою досліджень М. Москалюк. Господарське життя національних меншин у XIX ст. досліджували Ю. Поліщук, М. Костюк, В. Надольська, О. Буравський.

До другої групи віднесено роботи з історії міст як цілісного соціально-економічного організму. Міське та сільське населення Російської імперії розглянув В. Семенов-Тянь-Шанський, який зауважив, що чимало повітових центрів не вважалися містами через недостатній промисловий розвиток. Водночас його прискорення в другій половині XIX – початку XX ст. сприяло виникненню нових господарських центрів. Соціально-економічний стан приватновласницьких міст Волинської губернії у 1860-х рр. проаналізував О. Воронін. Він прийшов до висновку, що приватноправовий статус низки повітових міст гальмував їхній промисловий розвиток, а за темпами економічного розвитку деякі містечка випереджали повітові міста. Демографічні зміни у міському соціумі, динаміка руху міського населення, етнонаціональні процеси у містах та їхній вплив на міську економіку в добу промислового капіталізму розглянуто у роботах С. Брука та В. Кабузана. Демографічні, соціальні та економічні аспекти розвитку міст у Російській імперії висвітлені в кількох ґрунтовних роботах Б. Миронова. Вдалу спробу провести типологічний аналіз та класифікації українських міст доби промислового капіталізму зробила О. Лугова. Кількість міських поселень, соціальну і національну структуру міського населення Правобережної України у другій половині XIX ст. з'ясовано в роботах А. Гуменюка.

Третю групу складають праці, які дозволяють зрозуміти вплив законодавства Російської імперії та діяльності центральних і місцевих органів влади на промисловий розвиток окремих регіонів держави. Увага звернута на дослідження М. Єрошкіна, П. Зайончковського, Л. Несселовича, Ю. Рибаківа. Розширює фокус дослідження врахування особливостей територіально-адміністративного управління Правобережною Україною, функцій місцевих органів влади та їхнього впливу на прийняття важливих рішень російським урядом, які розкриті у ґрунтовних студіях В. Шандри. Питання початкової інкорпорації південно-західних губерній до складу імперського державного організму і формування місцевих органів управління також розглянуті в роботах М. Бармака, А. Філінюка і Т. Калініч. Організацію управління Волинською губернією в першій половині XIX ст. проаналізувала О. Маркевич.

Четверту групу становлять студії з історії ремесла, мануфактур і фабрично-заводської промисловості Волинської губернії. Цехове ремесло, організацію цехів у містечку Степань вивчав Ф. Кудринський. Дослідник звернув увагу на етнічний склад населення та його вплив на види ремесел. Однією з тем „Нарисів історії Волині” Р. Оксенюка став соціально-економічний розвиток краю у 1861–1939 рр. Із сучасних робіт варто виділити дослідження О. Прищепи, яка розглянула розвиток міст Волинської губернії крізь призму багатосторонніх змін, спричинених реформами 60–70-х рр. XIX ст. О. Карліна охарактеризувала господарський розвиток міст і містечок Волинської губернії у першій половині XIX ст. Проблема взаємозв'язку аграрної та промислових сфер у південно-західних губерніях Російської імперії проаналізована в роботах Н. Романюк. Тема економічного життя міського соціуму, головним чином, у другій половині XIX ст. представлена також у монографіях та історико-краєзнавчих нарисах, присвячених історії Луцька, Рівного, Житомира та інших міських поселень Волині.

Опрацьовані дослідження засвідчують певні здобутки в історіографічному висвітленні теми дисертації. Водночас наявні праці відтворюють лише окремі грані проблеми.

У **підрозділі 1.2 «Характеристика джерел»** розглянуто опубліковані і неопубліковані документи з теми дослідження. Відповідно до видової ознаки вони поділені, на такі групи: діловодна документація, законодавчі акти, статистичні матеріали, джерела особового походження.

Основний масив використаних у роботі джерел складають документи, які зберігаються у 22 фондах п'яťох державних архівів України. Найбільше діловодних документів, які зберігаються в сучасних архівах України, зосереджено у фондових збірках Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України) у м. Києві. У ф. 442 ЦДІАК України найповніше збережено звіти губернаторів, їх рапорти та службові записки, які розглядав київський сановник. За матеріалами справ з цього фонду проаналізовано кількісний склад фабрично-заводських підприємств та чисельність осіб, зайнятих у ремеслі.

Документація старшого фабричного інспектора знаходиться у ф. 574. Вона дає можливість провести класифікацію фабрично-заводських підприємств. У ньому також зберігаються нормативні документи про нагляд за ремісничими закладами.

Окрема група документації ЦДІАК України (ф. 575) пов'язана з діяльністю київського окружного фабричного інспектора. Вона дала змогу прослідкувати процес зростання на 1860-ті рр. кількості фабричних підприємств. Окремі справи проливають світло й на кількість ремісничих підприємств Волинської губернії, описують місце розташування підприємств та кількість працюючих осіб.

Різноманітний та обширний масив матеріалів залучено з Державного архіву Житомирської області, насамперед з ф-65 (Житомирська реміснича управа) та ф. 118 (Волинська казенна палата). Ознайомлення з ними дало змогу проаналізувати увесь механізм діяльності Житомирської ремісничої управи.

Важливі для розкриття теми джерела опрацьовано у Державному архіві Рівненської області. На підставі матеріалів з ф. 170 (Управління волинськими маєтками графині Єлизавети Шувалової в м. Дубно) та ф. 376 (Податковий інспектор Острозького повіту Волинської губернії) розкрито галузеву структуру економіки міста, стан фабрично-заводської промисловості та діяльність фіскальних органів. Для аналізу діяльності акціонерних товариств на Волині використано ф. 240 (Пивоварний завод акціонерного товариства Бергшлюс в місті Рівне). За матеріалами ф. 384 (Рівненський повітовий суд) з'ясовано відносини власників підприємств з місцевою владою. Матеріали ф. 603-604 (Акцизний наглядач Рівненського повіту) дали змогу з'ясувати соціально-правовий статус власників підприємств, технічне оснащення промислових закладів та обсяг виробленої продукції.

Інформативно насиченою виявилась діловодна документація, зосереджена у ф. 3 (Луцька міська управа), ф. 486 (Олицька міська ратуша), ф. 499 (Ковельська міська дума) Державного архіву Волинської області, ф. 359 (Дубенське міське спрощене громадське управління), ф. 283 (Острозьке міське спрощене громадське управління), ф. 567 (Дубенський магістрат), ф. 280 (Рівненське міське спрощене



громадське управління) Державного архіву Рівненської області На підставі її аналізу розкрито роль органів міської влади у контролі за розвитком цехового ремесла, галузеву та організаційну структуру промисловості у містах, доходи міського бюджету від промислових закладів.

Друга група джерел репрезентована законодавчими актами, які регулювали цехове ремесло та фабрично-заводську промисловість. У межах теми опрацьовано більше сотні нормативно-правових актів, зібраних у «Полном собрании законов Российской империи» та «Своде законов Российской империи».

Окрему групу джерел складають статистичні дані: матеріали етнографічно-статистичної експедиції, проведеної П. Чубинським у Київській, Подільській та Волинській губерніях Російської імперії, випуски статистичних щорічників за 70–90-ті рр. XIX ст., матеріали промислової статистики та Всеросійського перепису населення 1897 р. Серед статистичних матеріалів важливе місце займають і губернські пам'ятні книжки, які видавалися місцевим статистичним комітетом. Важливим фактичним матеріалом про соціально-економічний розвиток Волинської губернії насичені видання О. Братчикова, А. Забеліна, П. Тутковського. До опублікованих джерел варто віднести й такі довідникові-статистичні видання як: «Экономическое состояние городских поселений в Европейской России в 1861–62 гг.», «Города России в 1904 году» та «Города России в 1910 году». Ці джерела дають змогу з'ясувати чисельність, розміщення, соціальний стан містян, їхні основні види діяльності.

Джерельна база дисертації включає також матеріали періодики, насамперед газети «Волинские губернские ведомости».

Таким чином, інформативний потенціал джерельної бази цілком достатній для того, щоб розв'язати поставлені завдання і досягнути сформульованої у дослідженні мети.

У **підрозділі 1.3 «Методологія та методи дослідження»** розкрито методологічні засади та методи дослідження.

Базовими підходами, які використані при дослідженні заявленої теми, були цивілізаційний і модернізаційний. Методологічна вага цивілізаційного підходу визначається тим, що він диктує необхідність розглядати суспільство як самобутню цінність, яка піддається змінам внаслідок внутрішньої логіки її розвитку і впливу зовнішніх чинників. Концепція модернізації дозволяє трактувати минуле як процес, у ході якого традиційні суспільства трансформуються в індустріальні. Період кінця XVIII – початку XX ст. характеризується створенням передумов та початок переходу до індустріального суспільства, проникненням нових елементів у традиційне середовище, нагромадженням новацій та інтенсивною їх взаємодією з традиціями.

Теоретико-методологічну основу роботи складають універсальні дослідницькі принципи об'єктивності, системності та історизму. Принцип історизму був врахований у вивченні явищ і процесів, які відбувалися у промисловості Волині. Вони досліджені в розвитку і взаємозв'язку з конкретно-історичними умовами та у хронологічній послідовності. На принципі об'єктивності будувався аналіз різних чинників, що впливали на зміни форми організації промислового виробництва, і

складалася критична оцінка різних поглядів дослідників та сучасників подій з конкретних питань досліджуваної теми. З дотриманням принципу системності всі явища, події та процеси з історії цехів, мануфактур і машинної індустрії розглянуті як елементи єдиної системи.

У роботі застосовані методи історичного джерелознавства: наукової евристики, класифікації та критики джерел, що дало змогу виявити та залучити до наукового обігу важливі архівні та опубліковані документи, здійснити аналіз, вміщеної у них інформації. Методи класифікації та періодизації, застосовані при аналізі історичного доробку та узагальненні джерельної бази дослідження, дозволили виділити етапи розвитку промислового виробництва.

Для досягнення поставленої мети використовувались також спеціальні історичні методи: ретроспективний, історико-порівняльний, історико-статистичний, термінологічний, проблемно-хронологічний. Виклад матеріалу дослідження побудовано за проблемно-хронологічним принципом із дотриманням системності, послідовності, наступності. Збережено логічні зв'язки між причинами та наслідками.

У **другому розділі «Умови промислового розвитку»** схарактеризовано територіально-адміністративний поділ та природно-географічне положення губернії, висвітлено соціально-економічну характеристику регіону, розкрито правове регулювання промислового виробництва.

У **підрозділі 2.1 «Природно-географічне положення Волині та її територіально-адміністративний поділ»** зазначено, що на промисловий розвиток краю суттєво впливали природні умови, географічне положення і нові політичні та соціально-економічні реалії.

За природно-географічними ознаками Волинську губернію поділяють на Волинське Полісся, Волинську височину, Мале Полісся та Північне Поділля. Близько 10 % Волинського Полісся припадало на болота і торфовища; тут зосереджувалось понад 200 озер. Майже вся територія губернії знаходилась у басейні правих приток Прип'яті, з яких головними були Турія, Стохід, Стир, Горинь. Роль важливої водної артерії відігравав Західний Буг.

Волинська губернія була багата лісами, особливо північна частина, чим далі на південь, тим їх кількість зменшувалася. За кліматом вона відносилася до південних губерній імперії. Запаси корисних копалин (залізна руда, каолін, крейда, граніт, вапняк) сприяли формуванню видобувної промисловості. Транспортні комунікації забезпечували річки, шляхи із твердим покриттям, залізниці, будівництво яких розгорнулось у 80-х рр. XIX ст. Також розвивалась телеграфна мережа. Ґрунтові дороги на Поліссі не були надійними комунікаціями.

Після приєднання Волині до складу Російської імперії почалась організація управління за зразком внутрішніх губерній держави: утворювались нові адміністративні одиниці – губернія і повіти. Волинська губернія у складі 12 повітів майже не зазнала територіальних змін протягом досліджуваного періоду. Містечка, в яких знаходилися повітові установи, стали називатися містами. Для решта міських поселень у державних і приватних володіннях збереглася назва містечок. За площею Волинська губернія була найбільшою серед південно-західних губерній,

але найменшою за кількістю мешканців. Склад, структура та функції місцевих інституцій мало чим відрізнялися від центральних губерній Російської імперії. Волинський губернатор забезпечував формування управлінського апарату, затверджуючи на посадах виборних осіб до станових органів влади і призначаючи чиновників у губернські та повітові установи. Виконавчою установою у системі місцевого управління було губернське правління, яке наділялося особливими повноваженнями через специфіку губернії, зумовлену відмінними від російських соціоетнічними характеристиками місцевої людності, формами землеволодіння та оподаткування і прикордонним розташуванням губернії. У Житомирі та повітових містах державної власності було запроваджено міське управління за російськими законами.

Процес інкорпорації краю до загальноімперської управлінської системи завершився у 1830-х рр. включенням Волинської губернії до новоутвореного Київського генерал-губернаторства. Повний контроль за призначенням, переміщенням і звільненням основного чиновницького складу державних установ губернського і навіть повітового рівня покладався на генерал-губернатора.

У **підрозділі 2.2** *«Соціально-економічна та етнічна характеристика регіону»* показано, що основу економіки Волинської губернії складало сільське господарство. Клімат і ґрунти у південній частині краю сприяли вирощуванню зернових (пшениці, жита, ячменю, проса, вівса), а з другої половини ХІХ ст. – технічних культур (цукрових буряків і тютюну). Польські магнати і шляхтичі переважно зберегли за собою земельні володіння, хоча після Січневого повстання 1863 р. зусиллями уряду зростала чисельність російських землевласників. Наприкінці ХІХ ст. майже 90 % землевласників мали до 500 десятин. На 1861 р. на одне селянське господарство припадало 8,36 десятини орної землі. Волинь також була об'єктом німецької і чеської колонізації. Формою використання орної землі найчастіше залишалось трипільля. У кількох магнатських господарствах займались вирощуванням породистих коней і тонкорунних овець.

На господарський та соціетнічний розвиток губернії впливало її прикордонне положення. Хоча кордон Росії з Австрією на Волині розділив століттями взаємопов'язані політичні та економічні комунікаційні простори та життєві світи, між населенням збереглись різні форми взаємодії (контроль за торгівлею, рухом транспорту, боротьба з контрабандою, з нелегальним перетином кордону і дезертирами). Тихі провінційні містечка перетворились на жваві торговельні та транспортні прикордонні пункти.

На Волинську губернію було поширене станове законодавство Російської імперії. У структурі міського населення виділяли домовласників (чиновники, дворяни та священники); купців трьох гільдій; цехових ремісників; іноземних та іногородніх купців, що мешкали в місті; почесних громадян (великі торговці, банкіри, вчені, художники); позацехових ремісників та робітників. Більшість міських мешканців склали ремісники, дрібні торговці, особи, які працювали за наймом; їх називали «міщанами», «міщанством». За гільдійським купцями були закріплені преференції в торгівлі та організації промислових об'єктів. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. існуюча станова структура руйнувалася в процесі

поширення ринкових відносин. На перший план виступає не становий поділ, а поділ за професійною ознакою, про що свідчать матеріали всеросійського перепису населення 1897 р. З'явилися нові соціальні стани – підприємці та робітники.

Мешканці Волинської губернії належали до різних етносів (українці, росіяни, поляки, євреї, німці та чехи) та до кількох церковно-релігійних конфесій (православні, католики, старовіри, протестанти, юдеї). У містах і містечках чисельна перевага була за євреями, у сільській місцевості – за українцями.

**У підрозділі 2.3 «Нормативно-правове регулювання промислового виробництва»** з'ясовано, що правову базу цехового виробництва складали Ремісничі положення 1785 р. і Статут цехів 1799 р., доповнені кількома нормативними актами в середині XIX ст. Встановлювався поділ ремісників на учнів, підмайстрів і майстрів; закон вимагав від майстра, щоб він мав свідоцтво на це звання. Для об'єднання діяльності всіх цехів міста існувала загальна реміснича управа, а для управління справами цехів створювалася цехова управа і цехові збори. Функціонування цих установ мало станово-фіскальний характер.

Із початком промислового перевороту в Російській імперії у 30-х рр. XIX ст., який поширився на українські землі, виникла потреба у створенні фабрично-заводського законодавства. На підставі низки нормативно-правових актів визначалися умови створення промислових підприємств: мануфактур, фабрик, заводів; взаємовідносини між робітниками і підприємцями; функціонування всього виробничого циклу підприємств; припинення діяльності промислових закладів; регламентувалася фіскальна та торгівельна діяльність. Нормативно-правове регулювання спочатку знаходилося у руслі загального адміністративного управління, з якого в другій половині XIX – на початку XX ст. виділилось фабрично-заводське право. Загалом політика держави була направлена не стільки на стимулювання приватного підприємництва, скільки на збільшення доходів до державної казни.

**Третій розділ «Виробництво, базоване на ручній праці»** розкриває зміст цехового ремесла, кустарного виробництва та мануфактури.

**У підрозділі 3.1 «Цехове ремесло та його організація»** акцентується увага на тому, що до початку XX ст. ремісничі цехи залишалися важливими виробниками продукції масового вжитку, мали самодостатній характер і поширювали вплив на всі сторони життя своїх членів. Слабо розвинута фабрично-заводська промисловість так і не витіснила на Волині ремісничого виробництва, яке продовжувало задовольняти зростаючі потреби населення краю. Цехи об'єднували у своєму складі представників різних віросповідань та національностей.

Крім суто економічних, ремісничі об'єднання другої половини XIX ст. виконували й інші функції – соціалізації та професійного навчання молоді.

Для міського ремесла були характерні збереження й нагромадження знань, піклування про виховання нових фахівців. Саме воно було творцем нових технічних ідей і рішень, які, хоч і повільно, але все ж впроваджувалися у виробничу культуру. Оскільки в основі соціально-станової структури суспільства тоді лежав соціальний поділ праці, саме професійна підготовка молоді набула великого значення.

Зі збільшенням числа ремісників виникала конкуренція між ними, з'являлася потреба пошуку нових ринків збуту товарів. Тому в цехи насамперед організовувалися ремесла, які були найчисленнішими та задовольняли найнеобхідніші потреби людей.

У **підрозділі 3.2 «Кустарне виробництво»** з'ясовано, що тісно пов'язаними із ремеслами були різноманітні кустарні промисли, якими займалися значна частина містян, а також багато мешканців сіл, позаяк для селян вони були додатковим заробітком.

До другої половини ХІХ ст. з боку держави кустарному виробництву приділялося мало уваги. Воно не відокремлювалось в окрему галузь. Згодом його основну відмінність виробництва від ремесла вбачали в умовах збуту продукції. Якщо ремісники працювали на конкретного замовника і безпосередньо із ним формували свої взаємовідносини, то кустарна промисловість, навіть у випадку, коли її продукція була спрямована на ринок, орієнтувалася на абстрактного споживача.

У Волинській губернії сприятливо позначалися на зростанні кустарного виробництва майже в усіх повітах декілька чинників, з-поміж яких варто виокремити близькість до джерел сировини, сприятливу ринкову кон'юнктуру, історичну традицію розвитку певного виду кустарного виробництва (млинарство, залізорудне виробництво, гутництво, гончарство). Поширені були такі промисли, як: селітроваріння, виробництво будівельних матеріалів, деревообробка, видобуток каменю.

У **підрозділі 3.3 «Мануфактура та її поширення»** проаналізовано виникнення та діяльність мануфактур. Зародження мануфактур відбувалось на основі сільських промислів, міського ремесла та кустарного виробництва кількома шляхами: виробник ставав підприємцем; торгівельний капітал підпорядковував промислове виробництво; мануфактури засновували приватні особи та держава. На Волині наприкінці ХVІІІ ст. виникають перші мануфактури, базовані переважно на праці кріпосних селян, згодом були засновані такі ж підприємства з використанням вільнонайманої праці. Поява цієї нової форми виробництва зумовлювалася переважно економічними інтересами великих землевласників, а також потребами держави, особливо щодо матеріального забезпечення військових. Мануфактурне виробництво, яке виникло з розвинених у краї кустарних промислах, поширилось у суконній промисловості, виготовленні фарфорово-фаянсових виробів, винокурінні, у виробництві скла, поташу, паперу, заліза. Воно концентрувалось переважно у Новоград-Волинському, Заславському, Житомирському та Рівненському повітах. У Волинській губернії проявилася чисельна перевага купецьких суконних мануфактур над поміщицькими.

У **четвертому розділі «Фабрично-заводське виробництво»** охарактеризовано появу перших фабрик та заводів, структуру промислового виробництва пореформеного періоду, відносини між підприємцями та робітниками.

У **підрозділі 4.1 «Перші фабрики і заводи»** зазначено, що складовою частиною економіки Волинської губернії у досліджуваній період стала фабрично-заводська промисловість. Законодавство Російської імперії не давало чіткого визначення поняття «фабрика» і «завод», тому органи губернської і повітової адміністрації

вживали цей термін довільно. Часто до категорії фабрично-заводських потрапляли дрібні промислові заклади. За характером власності підприємства були двох типів: поміщицькі та капіталістичні (купецькі, міщанські або селянські). Їх розвиток зумовлювався передовсім промисловим переворотом, який розпочався на українських землях, що входили до Російської імперії, у 30-х рр. XIX ст. На Волині існувало дві форми фабрично-заводських підприємств – одні переробляли сільськогосподарську сировину і розташовувалися переважно у сільській місцевості, інші – міські та містечкові фабрики та заводи. Позитивно позначилися на становищі промислового виробництва наявність сільськогосподарської сировинної бази та дешевої робочої сили. Швидкими темпами розвивалися винокурна, цукрова і борошномельна галузі промисловості.

У **підрозділі 4.2** «*Структура промислового виробництва пореформеного періоду*» доведено, що найбільш промислово розвиненими містами були Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно. Визначальний вплив на промисловий розвиток Житомира мав його статус губерньського центру, інших міст – поява залізничного сполучення. Найнижчі показники промислового розвитку були притаманні Овручу, Володимир-Волинському і Заславу. З-поміж галузей виробництва виділялися винокурна, цукрова і борошномельна, що зумовлювалося такими сприятливими факторами, як дешева робоча сила та наближення виробництва до джерел сировини. Позитивна динаміка простежується у пивоварінні, виробництві сукна, шкіри, цегли та заліза. У Новоград-Волинському і Овруцькому повітах зосереджувалося виробництво поташу. Житомирський, Кременецький та Овруцький повіти стали осередками мідноплавильної промисловості. Виробництво порцеляни за китайською технологією розвивалося у Новоград-Волинському повіті. Більша частина виробленої продукції – цукор, сукно, алкогольні вироби споживалася всередині губернії. Кращої якості сукно, порцеляна та папір вивозилися до Ромнів, Харкова, Риги та міст Київської, Подільської, Мінської та Гродненської губерній. За кордон експортували лише золотошвейні та поташні вироби.

Новою якістю у розвитку промислового виробництва стала поява акціонерних товариств, які частково вирішували проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсували нестачу вільних коштів у підприємців. Перші акціонерні товариства на Волині були засновані у 80-і рр. XIX ст. в цукровій, паперовій та деревообробній галузях, що розвивались здебільшого у сільській місцевості. У містах Волині акціонерна форма промисловості почала поширюватися з кінця 90-х рр. XIX ст. На 1913 р. найбільше акціонерних товариств функціонувало в Старокостянтинівському, Новоград-Волинському та Рівненському повітах.

Загалом, не дивлячись на зростання питомої ваги промисловості у міському господарстві, регіон і надалі залишався аграрним. У структурі промислового виробництва переважали галузі, пов'язані передовсім із переробкою сільськогосподарської сировини.

У **підрозділі 4.3** «*Підприємці та робітники: соціальні взаємини*» проаналізовано зміни у структурі населення. Зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий. Саме цей

клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Основним джерелом формування підприємницького прошарку в губерніях Правобережної України були: «обуржуазнене» російське і польське дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, скупники, лихварі (зазвичай, євреї і росіяни), які зуміли пристосуватись до нових економічних умов; заможні німецькі та чеські колоністи, українські селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок і використовували найману робочу силу. Поререформений період характеризувався поступовим втягуванням у підприємницьку діяльність інтелігенції. Провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва на Волині відігравали сільські підприємці – поміщики, заможні селяни, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і в промисловості. Основним полем їхньої господарської діяльності були вирощування й переробка продукції сільського господарства, корисних копалин і деревини.

Водночас формується робітничий клас, становище якого у різні проміжки часу було неоднозначним. Недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентарю, податковий тиск змушували селян іти на заробітки до міст і містечок, де був значний попит на робочу силу. Збільшення кількості промислових робітників відбувалося й за рахунок розшарування в кустарній промисловості. Це джерело поповнення цієї соціальної верстви було важливим, так як воно дало для фабричної промисловості робітників, які вже мали певні виробничі навички. На Волині наприкінці XIX ст. у загальній масі найманих робітників за чисельністю перше місце займали українці, друге – євреї. Динаміка відносин між робітниками і підприємцями характеризувалася певною напруженістю. Однак наприкінці XIX – початку XX ст. створюється соціальне законодавство, яке частково захищає інтереси робітників.

У **висновках** подано підсумки проведеного дослідження, викладено основні результати, що виносяться на захист:

*Проаналізовано науковий доробок* як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури, що засвідчив зацікавленість учених економічним розвитком Волинської губернії наприкінці XVIII – початку XX ст. За радянської доби переважали узагальнюючі праці, в яких питання міської економіки вивчалось через призму урбаністичних процесів із застосуванням домінуючої у суспільстві ідеології історичного матеріалізму. Сучасні вітчизняні та зарубіжні історики зосередили увагу на характеристичні окремих галузей фабрично-заводської промисловості та цехового ремесла, етнографічних процесах та їхньому впливі на міську економіку, соціально-економічному становищі різних груп міських жителів. Водночас розширилася методологічна база, застосовуються сучасні наукові практики, поширені в урбаністиці.

*Визначено та систематизовано основні групи джерел:* діловодна документація, нормативно-правові акти, статистичні матеріали, матеріали періодики. Джерельна база дослідження розвитку промислового виробництва Волинської губернії кінця XVIII – початку XX ст. є достатньо репрезентивною.

Найбільше діловодних документів та статистично-описових матеріалів зосереджено у фондів збірках Центрального державного історичного архіву у м. Києві, державних архівах Житомирської, Волинської, Рівненської областей. Окрему групу складають опубліковані джерела: законодавчі акти Російської імперії, статистичні збірники.

*Зауважено*, що після поділів Речі Посполитої Волинь опинилася у нових історичних реаліях: поряд із іншими губерніями Правобережної України вона стала зоною переплетіння регіональних і європейських процесів. На промисловий розвиток Волинської губернії суттєво впливали природно-географічне положення, прикордонне розташування у складі Російської імперії, а також нові соціально-економічні та політичні умови.

*Відзначено*, що в губернії переважав аграрний сектор економіки, відтак стан промислового виробництва почасти залежав від урожайності зернових культур і розвитку тваринництва. Запаси корисних копалин сприяли формуванню видобувної промисловості. Транспортні комунікації забезпечували як річки, на які багата Волинь, так і дороги із твердим покриттям, та залізниці, що з'явилися тут у 80-х рр. XIX ст. Мешканці Волинської губернії поділялися на стани відповідно до російського законодавства, з-поміж яких виділяють дворян і духовних осіб, котрі до 1860–1870-х рр. залишалися привілейованими станами, а також купців і міщан, однак найчисельнішими залишалися селяни різних категорій. Поліетнічним залишався склад міських мешканців, серед яких були українці, євреї, поляки, росіяни.

*Проаналізовано* правові норми Російської імперії, на підставі яких центральні і місцеві органи влади впливали на промислову діяльність у Волинській губернії. Цехове законодавство визначало становище майстра, обумовлювало права і обов'язки учня, умови утворення та діяльності цехів. Законодавство, яке регулювало підприємницьку діяльність, не сприяло розвитку фабрично-заводської промисловості, оскільки було спрямоване на збільшення доходів до державного бюджету.

*З'ясовано*, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. промислове виробництво на Волині, засноване на ручній праці, репрезентували кустарні промисли, ремесло та мануфактури. Упродовж XIX ст. ремісничим цехам вдавалося відігравати визначальну роль у промисловій сфері. До початку XX ст. вони залишалися основною формою організації виготовлення продукції масового вжитку, мали самодостатній характер і поширювали вплив на повсякденне життя ремісників.

*Охарактеризовано* різноманітні кустарні промисли, тісно пов'язані з ремеслами. Ними займалися чимало містян, а також багато сільських мешканців, позаяк це зайняття слугувало додатковим заробітком. Крім того, така діяльність ставала популярною у період, вільний від сільськогосподарських робіт. Значне місце серед промислів посідало млинарство, залізорудне виробництво, гутництво, гончарство, селітроваріння, виробництво будівельних матеріалів, ткацтво, деревообробні промисли.

*Охарактеризовано* мануфактурне виробництво, яке базувалося як на праці кріпосних селян, так і вільнонайманій. Мануфактури створювалися великими



землевласниками, купцями, заможними селянами тощо. Вони зосереджувалися переважно у містах і сільській окрузі, особливо Новоград-Волинському, Заславському, Житомирському та Рівненському повітах. Досить поширеними були винокурні, суконні, шкіряні мануфактури, які базувалися на розвинених у регіоні кустарних промислах;

*Доведено*, що складовою частиною міської економіки у XIX ст. була фабрично-заводська промисловість. На Волині одні підприємства фабрично-заводського типу були орієнтовані на переробку сировини сільськогосподарського походження, тому розташовувалися у селах, інші відкривалися в міських поселеннях. Упродовж досліджуваного періоду найбільшими промислово розвиненими містами були Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно. Визначальний вплив на зростаючу динаміку фабрично-заводського виробництва Житомира мав його статус губерньського центру, а на промисловий розвиток інших міст позитивно вплинула поява залізничного сполучення. Найнижчі показники промислового розвитку були притаманні Овручу, Володимир-Волинському і Заславу. Швидкими темпами розвивалися винокурна, цукрова і борошномельна галузі промисловості, що зумовлювалося дешевою робочою силою та наближенням виробництва до джерел сировини.

*Відзначено*, що реформи 60–70-х рр. XIX ст., що проводилися урядом Російської імперії, призвели до значних соціально-економічних змін і на Волині. Розвиток фабрично-заводської промисловості Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. вирізнявся прискореною динамікою, появою нових галузей, формуванням транспортної інфраструктури. Сприятливо позначилась на стані фабрично-заводської промисловості поява акціонерних товариств, які частково вирішували проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсували нестачу вільних коштів у підприємців.

*Встановлено*, що промисловий переворот спричинив еволюцію у волинському соціумі. В умовах становлення ринкової економіки міжстанові обмеження зникали і населення поступово розподілялося на нові соціальні верстви – підприємців і робітників. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, був носієм соціального прогресу. Кількісно зростав робітничий клас, який формувався переважно за рахунок селян, ремісників.

Отже, розвиток промислового виробництва Волинської губернії у зазначений період характеризувався позитивною динамікою. На початковому етапі спостерігається певний синтез існуючих економічних реалій із новими історичними умовами, в яких опинився регіон. Надалі відбувається його поступова трансформація у напрямку утвердження економічних структур, властивих Російській імперії.

Досягнутий рівень знань дозволяє стверджувати про необхідність подальшого наукового дослідження: 1) ролі міських органів влади у розвитку промисловості; 2) впливу еволюції аграрних відносин у краї на формування структури, форми та

обсягів промислового виробництва; 3) соціального і матеріального забезпечення найманих робітників.

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

### Статті у фахових виданнях:

1. Мартинчук С. В. Законодавче регулювання цехового устрою в «Жалованой грамоте городам» Катерини II / С. В. Мартинчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2011. – № 10. – С. 10–14.

2. Мартинчук С. В. Ремісничі цехи в економічному житті Житомира в другій половині XIX ст. / С. В. Мартинчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2012. – № 11. – С. 23–28.

3. Мартинчук С. Ремісничче населення Житомира (за матеріалами ревільського перепису 1833 року) / Світлана Мартинчук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2013. – № 12. – С. 9–15.

4. Мартинчук С. Розвиток фабрично-заводської промисловості Волині в 30–40-х рр. XIX ст. / Світлана Мартинчук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2014. – № 7. – С. 30–34.

5. Мартинчук С. В. Розвиток винокурної та пивоварної промисловості Волині у другій половині XIX ст. / С. В. Мартинчук // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вид-во «Гілея», 2015. – Вип. 93 (2). – С. 14–17.

6. Мартинчук С. Основні промислові заклади Волинської губернії на початку XX ст. / Світлана Мартинчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Рівненський державний гуманітарний університет: Збірник наукових праць. – Рівне : О. Зень, 2015. – Вип. 26. – С. 20–22.

### Публікації, які додатково відображають результати дисертації:

1. Мартинчук С. Ремісничі єврейські цехи Волині в XIX ст. / Світлана Мартинчук // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9–10 листопада 2012 р.) : Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 86–87.

2. Мартинчук С. В. Дрібнотоварне виробництво у Волинській губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / С. В. Мартинчук // Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25–26 грудня 2015 року). – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. – С. 81–85.

3. Мартинчук С. В. Акціонерні товариства як нові форми підприємницької діяльності на Волині в кінці XIX – на початку XX ст. / С. В. Мартинчук // Сборник статей научно-информационного центра «Знание» по материалам IX международной заочной научно-практической конференции: Развитие науки в XXI веке» (г. Харьков, 30 декабря 2015 г.). – Донецк : научно-информационный центр «Знание», 2015. – С. 133–137.

4. Мартинчук С. Мануфактурне виробництво Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Світлана Мартинчук // Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 12–13 лютого 2016 р.) / за заг. ред. проф. Д. В. Яковлева. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. – С. 134–138.

## АНОТАЦІЯ

**Мартинчук С. В. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. – Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки МОН України, Луцьк, 2016.

На підставі вивчення історичних джерел та наукової літератури досліджено промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. З'ясовано чинники, які впливали на галузеву структуру та форми організації промислового виробництва. Охарактеризовано такі форми організації промислового виробництва: цехове ремесло, кустарні промисли, мануфактури, фабрики та заводи. Увага звернена на цехи, які продовжували зберігати панівне становище в промисловості Волині до початку XX ст. Доведено, що мануфактури переважно створювалися великими землевласниками і купцями, головним чином, у Новоград-Волинському, Заславському, Житомирському та Рівненському повітах. Висвітлено динаміку фабрично-заводського виробництва та його галузеву структуру в пореформений період. З'ясовано чисельність підприємців і робітників фабрично-заводських підприємств Волинської губернії та проаналізовано соціальні відносини між ними.

**Ключові слова:** Волинська губернія, промисловий розвиток, цехове ремесло, кустарні промисли, мануфактура, фабрика, завод.

## АННОТАЦИЯ

**Мартинчук С. В. Промышленное развитие Волынской губернии в конце XVIII – начале XX в. – Рукопись.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Восточноукраинский национальный университет имени Леси Украинки МОН Украины, Луцк, 2016.

На основании изучения исторических источников и научной литературы исследовано промышленное развитие Волынской губернии в конце XVIII – начале XX в. Установлено факторы, влиявшие на отраслевую структуру и формы организации промышленного производства. Охарактеризованы следующие формы организации промышленного производства: цеховое ремесло, кустарные промыслы, мануфактуры, фабрики и заводы. Внимание обращено на цехи, продолжавшие сохранять господствующее положение в промышленности Волыни в начале XX в. Доказано, что мануфактуры в основном создавались крупными землевладельцами и купцами в Новоград-Волынском, Заславском, Житомирском и Ровенском уездах. Освещена динамика фабрично-заводского производства и его отраслевая структура в пореформенный период. Выяснена численность предпринимателей и рабочих фабрично-заводских предприятий Волынской губернии, дана характеристика социальных отношений между ними.

**Ключевые слова:** Волынская губерния, промышленное развитие, цеховое ремесло, кустарные промыслы, мануфактура, фабрика, завод.

## ABSTRACT

**Martynchuk S.V. Industrial development of Volyn province in the late XVIII – early XX centuries. – The manuscript**

Thesis for a candidate's degree in historical sciences, in specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lutsk, 2016.

The industrial development of Volyn province in the late XVIII – early XX centuries has been investigated on the basis of a thorough study of a wide range of historical sources and scientific literature. The research period includes the time when the territory was a part of the Russian Empire.

It has been found that the industry structure and forms of organization of industrial production were significantly influenced by the following factors: natural and geographical environment, the evolution of agrarian relations, property and social differentiation of the inhabitants of Volyn province, normative-legal regulation of development of handicrafts and factory industry in the state. The heterogeneity of the population of Volyn province according to social as well as ethnic features was reflected in the economic condition of the city or town. The agricultural sector dominated, and therefore industrial production was partly dependent on the productivity of grain crops and livestock development. Mineral resources contributed to the formation of the mining industries. Transport communications were provided by rivers, which are numerous in Volyn, as well as by paved roads and railways, the construction of which was developed in 80s of the XIX century.

It has been noted that the mechanisms of functioning of manufacture and factory institutions identified legal acts that regulated the exchange of goods. In addition, they were to guarantee that the state would receive revenues from industrial production and had to protect the interests of the privileged social strata. Any commercial activity was

related to entrepreneurship therefore the initiators of enterprises were often guild merchants.

Production based on manual labour, was performed in the form of handicrafts, crafts and manufactures. The development of the craft guild has been investigated. Along with guild corporations which occurred in the previous centuries, new associations of artisans appeared. It has been stated that the legislation determined the position of the master, established the rights and responsibilities of students, conditions of formation and activities of the workshops. It has been concluded that during the XIX century the craft workshops managed to play an important role in the industrial sector. Until the beginning of XX century they were the main manufacturers of products of mass consumption, had a self-sufficient character and influenced the daily lives of artisans.

A lot of inhabitants of cities and towns, and larger villages were actively engaged in crafts, as they served as an additional source of income. A significant place among the crafts was occupied by the mill, iron ore production, saltpeter and glass production, production of construction materials, woodworking.

The manufacture production was based on the labour of serfs as well as freely hired peasants. Manufacturing companies were mainly created by large landowners and merchants. They arose in urban and rural settlements, mainly in Novograd-Volynskyi, Zaslavskyi, Zhytomyr and Odessa counties. Distilleries, cloth, leather manufacturing companies were common. They were of diffuse type, and were organized on the basis of the handicrafts developed in these counties.

The factory industry was a part of the urban economy in the nineteenth century in Volyn. It has been proved that the normative-legal acts, which regulated entrepreneurial activity, did not promote it. Enterprises for processing agricultural raw materials, as a rule, were located in the villages, and manufacturing industrial products with high added value were concentrated in urban settlements. During the studied period the towns with developed industry included Zhytomyr, Novohrad-Volynskyi, Starokostiantyniv, Rivne, and Dubno. A significant influence on the growing dynamics of factory production of Zhytomyr was made by the status of a provincial center, and the industrial development of other cities was positively influenced by the emergence of the railway. The lowest rates of industrial development were typical for Ovruch, Volodymyr-Volynskyi and Zaslav. Among the industries, which developed rapidly, were distilling, sugar production and mill, due to cheap labour, close location of production to sources of raw materials and broad market.

The industrial production in the post reform era has been described. It was characterized by accelerated dynamics, the emergence of new industries, and the formation of the transport infrastructure. A positive impact on the state of factory industry was made by the emergence of joint stock companies, which partially solved the problem of combining of the individual capital and compensated for the lack of available funds for entrepreneurs.

It has been found that in conditions of market economy constraints between different layers of inhabitants disappeared and the population was gradually divided into new social classes – entrepreneurs and workers. Entrepreneurs deprived of caste traditions and remnants, inclined to innovation, were the bearers of social progress. The layer of

hired workers was formed with peasants, who had no land, and broke urban and rural artisans.

It has been concluded that during the analyzed period, industrial development of Volyn province was characterized by positive dynamics. However, despite the increase in the share of industry in the urban economy, the region still remained agrarian.

**Key words:** Volyn province, industrial development, craft trade, crafts, manufacture, factory industry.

Підписано до друку 27.05.2016 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.  
Друк на різнографі. Обсяг 0,9 ум. друк. арк. 0,9 обл.-вид. арк.  
Наклад 100 пр. Зам. 304. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк  
(м. Луцьк, вул. Бойка, 1, тел. (0332) 29-90-65).  
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України  
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.